

УДК 340.1

Роман Шак

Національний університет «Львівська політехніка»,
Навчально-науковий Інститут права,
психології та інноваційної освіти,
аспірант спеціальності 081 «Право»
rshak07@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2966-3177>

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ТЕОРЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ А. ГРАМШІ ТА Т. ПАРСОНСА

<http://doi.org/10.23939/law2020.28.148>

© Шак Р., 2020

У статті на основі теоретичних концепцій А. Грамші та Т. Парсонса визначено філософсько-правові засади моделі громадянського суспільства. У ХХ ст. було зроблено певні спроби щодо розроблення теорії громадянського суспільства на закладеному фундаменті. Насамперед варто зазначити таких знаних вчених, як А. Грамш та Т. Парсонс, які перебували під впливом вчення Г. Гегеля й водночас внесли корективи до його теорії, зіставляючи громадянське суспільство та економіку, громадянське суспільство та державу. Причому обидва схильні інтерпретувати громадянське суспільство в контексті функціоналізму як сферу, яка відповідає за соціальну інтеграцію цілого. Характерними відмінностями між дослідженнями вчених є те, в який спосіб кожен з них поєднує нормативну та функціональну теорії.

З'ясовано, що Т. Парсонс обновила гегелівську ідею моральності у контексті соціальної теорії, що повернулося апологетикою сучасних громадянських суспільств у західних країнах, то філософія А. Грамші стала віддзеркаленням нинішнього відродження ліво-радикального критиканства громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство; інститути громадянського суспільства; держава; демократія; забезпечення особистих прав і свобод громадян; правова система; неінституційний аналіз; інституційний аналіз.

Постановка проблеми. Упродовж ХІХ–ХХ ст. поняття громадянського суспільства було одним із визначальних у науковому дискурсі, присвяченому правовій взаємодії держави та суспільства. Разом з тим значна низка науковців ідентифікувала сферу громадянського суспільства зі системою горизонтальних соціальних зв'язків, що формує особливий пласт між базисом й надбудовою, економікою та державою. Втім наприкінці ХХ ст. громадянське суспільство перейшло на новий етап еволюції, обумовлений, з одного боку, зі значним піднесенням громадської активності у «посткомуністичних» країнах, а з іншого – з тенденціями глобалізації, що ослабили узвичаєні державні кордони, політичні, економічні та культурні відносини. Відтак зазнали змін базові характеристики громадянського суспільства, яке повинно було знайти своє місце у нових реаліях. З огляду на це особливої актуальності набувають питання визначення впливу глобалізації на структуру й функції громадянського суспільства, а теж подальші тенденції його розвитку.

Незважаючи на історію й всебічність дослідження, громадянське суспільство і надалі залишається до певної міри «terra incognita». Це показує спектр наукових уявлень про громадянське суспільство, який є доволі значним, і розвертається від абсолютного заперечення його ефективності до суб'єктивних тлумачень. Плюралізм осмислення показує різні аспекти сучасного громадянського суспільства, а їхня смислова відмінність прямо засвідчує на необхідність наукового осмислення філософсько-правових основ його концептуалізації в контексті ХХ ст.

Аналіз дослідження проблеми. Доктринальне підґрунтя дослідження громадянського суспільства становлять ідеї та наукові розвідки таких вчених, як Дж. Александер, Х. Анхайер, Е. Внук-Липинський, А. Грамші, Ф. Каваторті, В. Перес-Діас, М. Глаціус, Д. Льюїс, Т. Парсонс, С. Салменіємі, А. Селігман, М. Ховард, Х. Шекіньєльгін та інших.

Певну наукову цінність становили розвідки вітчизняних вчених, а саме С. Барматової, О. Білоусова, М. Бублія, М. Владимірова, Є. Гетьмана та А. Мерника, Л. Гонюкової та Ю. Горбаня, В. Дорошенка, С. Іщук, О. Кармазіної, С. Косінова, П. Кузьміна, О. Лотюк, А. Мацюка, А. Міхненка та М. Месюка, Л. Новоскольцевої, О. Пухкала, О. Радченка, М. Розумного, О. Рокицької, С. Соляра, М. Требіна, С. Третяк, К. Трими, Д. Чумакова. Саме праці означених теоретиків громадянського суспільства дають можливість проаналізувати етапи еволюції ідеї громадянського суспільства у науковому контексті ХХ ст.

Метою статті є на основі теоретичних концепцій А. Грамші та Т. Парсонса визначити філософсько-правові засади моделі громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У ХХ ст. було зроблено певні спроби щодо розроблення теорії громадянського суспільства на закладеному фундаменті. Насамперед треба зазначити таких знаних вчених, як А. Грамш та Т. Парсонс, які перебували під впливом вчення Г. Гегеля й водночас внесли корективи до його теорії, зіставляючи громадянське суспільство та економіку, громадянське суспільство та державу. Причому обидва схильні інтерпретувати громадянське суспільство в контексті функціоналізму як сферу, яка відповідає за соціальну інтеграцію цілого. Характерними відмінностями між дослідженнями вчених є те, в який спосіб кожен з них поєднує нормативну та функціональну теорії.

Так, лідер напрямку структурного функціоналізму Т. Парсонс опрацював концепцію соціетального співтовариства, під якою розумів те, що відрізняється від державного устрою, економіки та культурної сфери. Диференціація соціетального співтовариства від політичної, економічної й культурної підсистем відбувалася, згідно з позицією вченого, у процесі трьох сучасних революцій: промислової, демократичної та освітньої. Кожна з них являла собою певний крок у декларуванні соціетальним співтовариством власної особистої незалежності від інших підсистем, які у контексті цього процесу теж набували належні відособлені інститути [1, с. 99].

Згідно з вченням Т. Парсонса сучасне громадянство означає рівні умови членства у соціетальному співтоваристві, а не в державі. Структурну зовнішність громадянства він вважає завершеною, втім ще не до кінця інституціоналізованою [1, с. 93].

У концепції відособленого соціетального співтовариства визначальна структурна роль належить теорії впливу. Відтак вплив, разом із владою, грошима, ціннісними орієнтаціями, виступає одним із чотирьох типізованих символічних арбітрів взаємообміну, що замінюють собою відносини прямих переговорів у цих чотирьох підсистемах, врегульовуючи їх внутрішні зв'язки, так само як і їх обмін один з одним.

Згідно з позицією Т. Парсонса, американське суспільство здійснило більший поступ від усіх інших, аналогічних із ним за масштабами, у відмові від минулих форм нерівності, що визначалася соціальним походженням, а теж в інституціоналізації егалітарної за своїм змістом моделі. Американське суспільство інституціоналізувало значно ширший спектр свобод, аніж будь-яке з колишніх суспільств [1, с. 27].

При цьому США є батьківщиною не тільки освітньої революції з її акцентуванням на модель асоціації, однак й найбільш успішного синтезу результатів демократичної та промислової революцій. Американська модель представницького правління та федералізму спричиняє найвищий ступінь відособлення соціетального суспільства від держави.

Представницьке управління перетворює всіх членів соціетального співтовариства на власний прошарок підтримки, втім саму політичну систему формує розділення влади.

Американське суспільство є відповідним майданчиком для розвитку принципу асоціації, який виступає у Т. Парсонса як альтернатива капіталізму та етатизму. Поглиблюючи лінію аналізу, започатковану А. Токвілем, Т. Парсонс висновує, що особливого значення моралістична версія асоціації набула внаслідок своєму укоріненню в історії Америки. Американський протекціонізм, завдяки особливостям своєї організації, сприяв як плюралізму, так і інституту асоціації [1, с. 114].

Якщо Т. Парсонс обновив гегелівську ідею моральності у контексті соціальної теорії, що повернулося апологетикою сучасних громадянських суспільств у західних країнах, то філософія А. Грамші стала віддзеркаленням нинішнього відродження ліворадикального критиканства громадянського суспільства. Італійський філософ А. Грамші був послідовником К. Маркса, втім опрацював власну концепцію громадянського суспільства, виходячи безпосередньо з теорії Г. Гегеля. На противагу К. Марксу, його надихнула у «гегелівській» доктрині не система потреб, а вчення про корпорації.

А. Грамші зазначав нові форми плюралістичності та асоціації, властиві для сучасного громадянського суспільства, у нинішніх профспілках, церквах, культурних інститутах, клубах, асоціаціях за місцем проживання, і зокрема в політичних партіях. Найбільшою відмінністю поглядів А. Грамші від філософської позиції Г. Гегеля та К. Маркса є вибір ним вкрай оригінальної потрібної концептуальної схеми. Вчений переконливо протиставив «гегелівській» версії відносини до сім'ї, й політичної культури до сфери громадянського суспільства [2, с. 74].

Однак, на відміну від Г. Гегеля та К. Маркса, А. Грамші не включив у цей рівень капіталістичну економіку. Позаяк він був політичним мислителем, відтак теорія його інтересувала тільки як засіб орієнтації в політиці. І саме на цьому шляху мислитель натрапив на дві доволі складні проблеми, що мали для нього вирішальне значення.

Йшлося про провал соціалістичної революції на Заході і про її успіх, як здавалося, в СРСР. У цій ситуації А. Грамші довелося розглядати проблему громадянського суспільства, абстрагуючись від економічного розвитку та державної влади. У відносинах між державою й громадянським суспільством А. Грамші визначає наявність п'яти фаз: середньовічний корпоративізм і дуалізм; абсолютистський дуалізм держави й деполітизованих привілейованих станів; розкладання колишніх корпоративних форм у сучасну епоху; дуалізм держави сучасної епохи; тоталітарне залучення до панівної ідеології сучасних асоціацій та культурних форм [2, с. 111].

Характерною обставиною цієї типологічної реконструкції історії громадянського суспільства є така, що тоталітаризм зображується як розпад й атомізація сучасних форм соціально-культурної інтеграції. Виникають питання: чому і яким чином розпадаються ефективні форми соціальної інтеграції, форми організації згоди? І чи має громадянське суспільство певні шанси на відновлення після того, як тоталітаризм призведе його до занепаду?

Ці питання було важко вирішити внаслідок наявності в аналітичних дослідженнях А. Грамші трьох постійно відтворюваних незрозумілостей або антиномій. По-перше, термін тоталітарний використовується ним стосовно як прогресивної, так і регресивної версій. По-друге, А. Грамші розглядав нормативний статус громадянського суспільства іноді як консолідацію системи панування за допомогою забезпечення згоди, іноді як ослаблення або навіть знищення панування. По-третє, А. Грамші розумів вільне суспільство і як плюралістичне, і як монолітне суспільство-державу [2, с. 133].

Всі ці три антиномії були пов'язані зі спробою розробити критичну теорію щодо двох абсолютно відмінних суспільств: СРСР (прозелітом якого А. Грамші був завше) й сучасного капіталістичного суспільства та його тоталітарного різновиду (якому він постійно протистояв) [3, с. 209].

У концепції громадянського суспільства вченого вагоме місце відводиться положенню про перехід до регульованого суспільства. А. Грамші зазначає фазу, коли держава перетвориться на вахтера – у тому розумінні, що її завданням є лише охорона елементів регульованого суспільства, що постійно збільшується, й одночасно вкорочуватиметься його особисте авторитарне та насильницьке втручання [2, с. 183].

Тому треба зауважити, що уявлення про шлях до соціалізму, згідно з позицією А. Грамші, полягає у створенні нового типу самоврядного громадянського суспільства, яке поступово витісняє будь-який державний контроль над суспільним життям й веде до відмирання як держави, так і політичного суспільства. Громадянське суспільство, на його думку, стане нормальним продовженням й органічним доповненням того, що він називає політичним суспільством, а саме – держави.

Отже, знову відновлюється антиномія між розумінням громадянського суспільства як консолідації панування й громадянського суспільства як дійсно альтернативного способу панування. У цьому випадку обидва поняття виступають як одне, позаяк утопічна ідея тотального поглинання держави громадянським суспільством логічно припускає усунення відмінності між державною владою, що діє через інститути цивільного суспільства, і заснованою на цих інститутах формою самоврядування.

Втім допоки суспільство не здійснить дану утопію, неоднозначність зберігатиметься, й усунення з цієї моделі конфлікту примушує припустити, що передбачуваний у А. Грамші перехід до вільного суспільства є, зрештою, не що інше, як етатистський авторитаризм з людською особою [3, с. 218–219].

Досліджуючи розвиток демократії у різних країнах світу, вчені-транзитологи ґрунтуються на постулаті про те, що процес зародження та дозрівання демократії не обов'язково повинен бути універсальним та одноманітним. Для кожного етапу демократизації та кожного регіону є власний алгоритм переходу до демократії. Проте в цьому алгоритмі даним переходом є кореляційні (позитивні та негативні) зв'язки, знання яких може бути корисним як з наукового, так і з практичного погляду.

Визначаючи характер й наслідки трансформації у східноєвропейських, а теж у пострадянських суспільствах, учені оперують категорією невизначеності, яку вважають системною характеристикою цього процесу. На думку дослідника В. Гельмана, невизначеність переходу відрізняється як від невизначеності демократії, в якій інститути носять певний характер, утім результати заздалегідь невідомі, так і від невизначеності авторитарного правління, де інститути слабко визначені, проте підсумки політичного процесу зумовлені [4, с. 22].

Невизначеність породжує нестабільність та вповільнює процес трансформації. Для трансформації українського суспільства невизначеність переходу є важливою характеристикою. Однак виникла вона не мимоволі, а під впливом самого характеру переходу.

Цю обставину можна науково пояснити за допомогою класифікації переходів, яку запропонували американські вчені Т. Карл і Ф. Шміттер. Розглядаючи варіанти переходів від авторитарних режимів до демократичних у країнах Латинської Америки, Південної та Східної Європи, автори виокремили такі підстави для класифікації: переважний тип акторів (еліти або маси); основні стратегії, до яких вдаються (силові або компромісні). Залежно від поєднання акторів й стратегій Т. Карл і Ф. Шміттер вирізняли чотири моделі (варіанти) трансформацій: пакт, реформу, революцію і нав'язаний перехід [5, с. 269–270.].

Ці моделі треба аранжувати за рівнем невизначеності, що виникає в результаті. Вона мінімальна за пактового й реформістського варіантів трансформації та максимальна за революційного і нав'язаного. Йдеться про дві стратегії еліт – силову (революція та нав'язаний перехід) і компромісну (пакт й реформа). Парадигмальною основою транзитологічного підходу є неоінституціоналізм. Новий інституціоналізм зближує та інтегрує попередні підходи – від інституціоналізму до теорії розвитку.

Прихильникам старого інституціоналізму досить було описати інститут, а представники нового інституціоналізму розглядають інститути як залежні змінні. Неоінституціоналізм повернув державу в поле зору дослідників. Для розуміння процесів трансформації важливий такий варіант неоінституціоналізму, як історичний або еволюційний інституціоналізм, їм приділяється значна увага про-

блеми стабільності та зміни політичних інститутів. Процес зміни інститутів є найскладнішою ланкою інституційного аналізу.

Інститути створюються та конструюються людьми як «знизу» (еволюційним шляхом), так і «зверху» (шляхом інституційного дизайну). Причому зміни, трансформація – це процес перетворення у всіх сферах життя суспільства (політичної, економічної, соціальної, духовної). Реформа – процес якісних перетворень у всіх сферах життя суспільства на користь більшості громадян.

Приміром, досить поширеною є позиція, за якої для консолідації демократії ефективнішою є парламентська система, ніж президентський конституціоналізм. Неінституційний аналіз розгортається на інституційному і організаційному рівнях. Це дозволяє відповісти на взаємопов'язані питання про тенденції розвитку, відбору та зміни різних інститутів; про вибір тих або інших організаційних форм залежно від характеру наявного інституційного середовища.

Інституціональний аналіз стає перспективним напрямком наукових досліджень політичної системи України. Зміни, які відбуваються в політичному житті сучасного українського суспільства, – це становлення нових інститутів держави та громадянського суспільства, трансформація відносин між гілками державної влади роблять проблеми дослідження громадянських інститутів дуже актуальними.

Практика доводить, що рівень розвитку демократії залежить від ступеню розвитку громадянського суспільства, а стабільність демократичного процесу – від здатності громадянських інститутів відображати потреби громадянського суспільства та реагувати на процеси, що відбуваються в ньому. Той факт, що деяким посткомуністичним країнам не вдалося перейти до демократії, свідчить, на нашу думку, не стільки про неадекватність парадигми транзиту, скільки про необхідність чіткіше визначити демократію та уточнити її параметри. Це потрібно зробити для того, щоб у разі встановлення схожих процесів і явищ використовувати ті ж самі концепти в єдиній системі координат. Хоча зробити це непросто.

Поняття демократії належить до таких понять, які важко витлумачити однозначно. У середині ХХ ст. у ході дискусії про сенс слова «демократія» виділилися три основні підходи. Демократія як форма правління стала визначатися, по-перше, виходячи з джерел влади уряду, по-друге, з цілей, яким уряд слугує, по-третє, виходячи з процедур його освіти.

На думку С. Хантингтона, при визначенні демократії за джерелом влади або цілями уряду виникають двозначність і неточність, створюючи серйозні проблеми. Тому він у своєму дослідженні використовує процедурне визначення. С. Хантингтон зазначав, що політична система будь-якої держави в ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені вищою владою ухвалювати колективні рішення, обираються шляхом приватних, неупереджених періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення [6, с. 17].

Визначене таким чином поняття «демократія» включає два аспекти: змагання і участь. Крім того, воно припускає наявність громадянських й політичних свобод: слова, друку, зборів і організацій, необхідних для проведення виборчих кампаній. Сучасна демократія – це демократія національної держави, і виникнення її тісно пов'язане з розвитком останнього.

С. Хантингтон у роботі, опублікованій уже після його відомої книги «Третя хвиля демократизації» та присвяченій уточненню параметрів цієї хвилі, наводить 27 змінних величин або умов, за яких функціонує демократична держава. Причому деякі з цих умов ученими сприймаються як критерії демократії. Основними серед них є такі: розділення влади за її виборності, змінюваності, підзвітності на основі конституційних положень, недискримінованість виборчого права, багатопартійність як гарантія змагання і показовості, забезпечення особистих прав і свобод громадян [7, с. 1].

Висновки. Підсумовуючи, треба зазначити, що наявність демократичних інститутів не є гарантією демократії. Необхідно проаналізувати функції та ефективність цих інститутів. На наш погляд, демократією є лише такий політичний устрій, який несе в собі властивості ліберальної демократії. На думку редактора американського журналу «Джорнел оф демократі» М. Платтнера, сьогодні, коли світ говорить про демократію, це майже завжди означає ліберальну демократію,

тобто той тип політичного устрою, який існує в Сполучених Штатах і в більшості інших економічно розвинених країн [8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Parsons T. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971. 152 p. 2. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи. Пер. з італійської. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Вперед, 2017. 417 с. 3. Коэн Дж. Л., Арато Э Гражданское общество и политическая теория. Под общ. ред. И. И. Мюрберга, пер с англ. Москва: Весь Мир, 2003. 784 с. 4. Гельман В. Как выйти з невизначеності? Pro et contra. Т. 3. Москва: Фонд Карнеги за міжнародний мир, 1998. Т. 23. 454 с. 5. Karl T., Schmitter Ph. *Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe*. *International Social Science Journal*. 1991. № 2 / 2S. pp. 262–272. 6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Пер з англ. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССМЕН), 2003. 368 с. 7. Huntington S. *After twenty years; the future of the third wave*. *Journal of democracy*. 2000. V. 11. Pp. 1–9. 8. Plattner M. *By popular demand*. *The New York Times Reserve of Books*. 1999. 7 Febr. 1. URL: <https://www.nytimes.com/article/the-new-york-times-book-review-back-issues.html> (Дата звернення: 1.10.2020 р.)

REFERENCES

1. Parsons T. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971. 152 p. 2. Gramshi A. *Viaznychni zoshyty*. [Prison notebooks]. Vybrani zapysy. Per. z it.aliiskoi. 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv: Vpered, 2017. 417 p. 3. Koen Dzh. L., Arato E. *Hrazhdanskoe obshchestvo y polytycheskaia teoriya*. [Civil society and political theory] Pod obshch. red. Y. Y. Miurberha, per s anhl. Moskva: Ves Myr, 2003. 784 p. 4. Helman V. *Kak vyity z nevyznachenosti?* [How to get out of uncertainty?]. Rho et contra. T. 3. Moskva: Fond Karnehy za mizhnarodnyi myr, 1998. T. 23. 454 p. 5. Karl T., Schmitter Ph. *Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe*. *International Social Science Journal*. 1991. No. 2 / 2S. P. 262–272. 6. Khantynhton S. *Tretia volna. Demokratyzatsiya v kontse XX veka*. [Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe]. Per z anh. Moskva: Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopedyia (ROSSMEN), 2003. 368 p. 7. Huntington S. *After twenty years; the future of the third wave*. *Journal of democracy*. 2000. V. 11. Rr. 1–9. 8. Plattner M. *By popular demand*. *The New York Times Reserve of Books*. 1999. 7 Febr. 1. URL: <https://www.nytimes.com/article/the-new-york-times-book-review-back-issues.html> (Data zvernennia: 1.10.2020 r.).

Дата надходження: 12.10.2020 р.

Roman Shak

Institute law,
psychology and innovative education
Lviv Polytechnic National University

PHILOSOPHICAL AND LEGAL FUNDAMENTALS OF CIVIL SOCIETY MODEL IN THE THEORETICAL CONCEPTS OF A. GRAMSCHE AND T. PARSONS

The article, based on the theoretical concepts of A. Gramsci and T. Parsons, defines the philosophical and legal foundations of the civil society model. In the twentieth century, some attempts have been made to develop a theory of civil society on a foundation. First of all, it should be noted such well-known scientists as A. Gramsch and T. Parsons, who were influenced by the teachings of G. Hegel and at the same time made adjustments to his theory, comparing civil society and economy, civil society and the state. Moreover, both tend to interpret civil society in the context of functionalism as an area responsible for the social integration of the whole. Characteristic differences between the studies of scientists are the way in which each of them combines normative and functional theory.

It was found that T. Parsons renewed Hegel's idea of morality in the context of social theory, which returned to the apologetics of modern civil societies in Western countries, the philosophy of A. Gramsci reflected the current revival of left-wing criticism of civil society.

Key words: civil society; civil society institutions; state; democracy; ensuring personal rights and freedoms of citizens; Legal System; neo-institutional analysis; institutional analysis.